

STAROKRŠĆANSKA SKULPTURA

Starokršćanska skulptura s otoka Raba predstavljena je nizom vrlo zanimljivih djela, od kojih se veći broj može povezati s nekoliko značajnih lokaliteta, odnosno građevina na otoku. Samo nekoliko spomenika nalazi se i danas na svojim izvornim mjestima ili unutar građevina uz koje su najvjerojatnije bili vezani. Djela su velikim dijelom pohranjena u različitim lokalnim zbirkama ili se čuvaju unutar arhitektonskih kompleksa što su izrasli na mjestu nekadašnjih, starokršćanskih i ranosrednjovjekovnih sklopova. Pojedini spomenici ugrađeni su u zidove različitih objekata ili se nalaze unutar privatnih kuća te je moguće da postoje brojni u ovome radu nespomenuti spomenici. Iako se veći broj djela može povezati uz pojedine lokalitete, za neke spomenike posve izostaju naznake o njihovom izvornom porijeklu.

Ulomak s likom Dobrog pastira

Kronološki se kao najraniji starokršćanski rad na otoku Rabu može izdvojiti jedan mali ulomak uzidan u kuću nasuprot zvonika katedrale (Sl. 8, Kat. br. 1). Ulomak je uzidan dosta visoko, ali mogu se zapaziti karakteristike klesanja i prepoznati motiv. Neočekivano, pogotovo zbog nezapaženosti u literaturi, na ulomku se razabire jasan prikaz pastira koji nosi ovcu.⁴⁵ Lik muškarca s ovcom kao da je izrezan iz veće plohe na kojoj se nalazio, budući da je sačuvan samo taj lik koji je sigurno pripadao nekom većem spomeniku. I sam lik pastira nije u cijelosti sačuvan – stopala, vjerojatno u čizmicama, ostala su izvan sačuvanoga fragmenta. Glava pastira je otučena i ne razabiru se crte lica. Ta je glava nagnuta prema ovci, koja bi se prema uobičajenoj ikonografiji trebala nalaziti na ramenima pastira. Vjerojatno je i na rapskome fragmentu ovca zamišljena na ramenima pastira, ali iz nekih razloga (slaba vještina klesara koja bi se mogla pretpostaviti kao osnovni razlog za neobičan položaj ovce, samo je jedno od objašnjenja, što će postati jasnije kada se sagleda cjelina ljudskog lika na sačuvanom fragmentu) ona je postavljena vrlo nisko i izgleda kao da leži na pastirovoj ruci. Lik pastira ima uobičajene ikonografske detalje koji upućuju na povezanost sa skulpturama određenog vremena i određenog značenja. Lik je prikazan u blagom raskoraku – oslanja se na desnu nogu, dok je lijeva lagano ispružena prema naprijed. Sačuvano je

⁴⁵ Zapazivši ulomak prilikom boravka na Rabu 2015. g., upitala sam prof. Nenada Cambija o prihvatljivosti ranokršćanskog određenja prikaza. Ljubazno mi je odgovorio da se nesumnjivo radi o prikazu Dobrog pastira, koji najvjerojatnije predstavlja dio sanduka sarkofaga. Prikaz je protumačio kao lokalni rad nastao pod utjecajem salonitanskih radionica. Zahvaljujem prof. Cambiju na susretljivosti i pomoći pri tumačenju ulomka!

Sl. 8 Ulomak s Dobrim pastirom

cijelo tijelo s izuzetkom stopala. Iako je glava oštećena, razabire se duga kosa lika. Od odjeće vidljiva je kratka tunika i plašt, a mogli bi se pretpostaviti i štitnici za potkoljenice. Jasno je istaknuta jedna ruka, vidljiva od zgloba s prikazanim ispruženim prstima. Očito je da ovcu ne pridržava s obje uzdignute ruke, kako je to prisutno kod najbližih analogija, likova pastira na salonitanskim spomenicima. Ovca ima lijepo oblikovanu glavu s naznačenim okom. Prikazano je i krzno životinje. S obzirom na položaj pastirove ruke, način nošenja ovce nije jasno prikazan. Ovca je znatno spuštena u odnosu na ramena nositelja. Iako je intencija vjerojatno bila prikazati ovcu na ramenima, klesar je iz nekih razloga položaj ovce ostavio neodređenim. To kao da je pokušao ispraviti kvalitetnim oblikovanjem same ovce i ostvarenjem posebno prisne atmosfere, što je postignuto nježnim nagibom pastirove glave prema nisko postavljenoj ovci. Takav osoban odnos između pastira i ovce ne opaža se na drugim spomenicima na kojima je ovca dosljedno isklesana na ramenima svoga nositelja.⁴⁶ Dakle, ukoliko se na rapskom fragmentu primjećuju određene nespretnosti klesara, one su znatno ublažene znalački predočenim emocionalnim odnosom između likova.

Reljef nije osobito visok, no ipak osjećaju se plastičke kvalitete i volumen figura. Kako nisu sačuvane druge plohe spomenika nego samo uska površina s isklesanim likom, sam ulomak ne bi mogao uputiti na tip spomenika kojemu je pripadao. Na to, međutim, prilično sigurno upućuje sačuvani motiv pastira s ovcom. Taj se motiv redovito nalazi na sarkofazima i predstavlja Dobrog pastira ili alegorijski prikaz Krista. Sudeći prema visini ulomka s otoka Raba, koja iznosi oko 30 cm, ulomak je mogao biti dio akroterija ili sanduka sarkofaga. Pastirski motivi javljaju se, naime, upravo na tim dijelovima sarkofaga. Kao još jedno posvjedočeno mjesto za oblikovanje motiva na sarkofazima, javlja se zabat na sredini uzdužne strane poklopca. Na jednom fragmentarno sačuvanom zabatu iz Salone prikazana je lijepo oblikovana glava mladog pastira i glava ovce na njegovim ramenima.⁴⁷ Kako rapski ulomak, zbog njegova današnjeg položaja, nije

⁴⁶ O položaju ovce na ramenima nositelja usp. N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010, T. LXXXIV, LXXXV, XC, XCI.

⁴⁷ *Ibid.*, T. LXXXV, 1.

Sl. 9 - Sarkofag Julije Aurelije Hilare, Manastirine

moguće pobliže proučiti, teže je točno odrediti kojem je dijelu sarkofaga pripadao. Izvjesne indicije pruža ikonografija rapskog prikaza. Naime, lik, iako prikazan s ovcom na ramenima, vjerojatno je bio okružen drugim ovcima, dijelom svoga stada, što bi govorilo o prikazu ovaca na dijelovima spomenika koji se nisu sačuvali. Takvi ikonografski prikazi s većim brojem ovaca, od kojih je jedna na ramenima ljudskog lika, sačuvani su na salonitanskim primjerima i na akroterijima i na sanducima sarkofaga. Razlika je samo u tome što na rapskom fragmentu Dobri pastir nema prikazane uzdignute ruke s kojima bi pridržavao ovcu, dok na spomenicima iz Salone Pastir s obje uzdignute ruke pridržava ovcu na svojim ramenima. Ovdje možemo spomenuti lijepi primjer motiva Dobrog pastira na akroteriju sarkofaga Julije Aurelije Hilare s Manastirina.⁴⁸ U jednom akroteriju u plitkom reljefu isklesan je lik Dobrog pastira s ovcom na leđima, uz kojega se nalaze još tri ovce. U drugom akroteriju dvije su ovce sa strana središnjeg stabalca. Odjeća Dobrog pastira na sarkofagu Julije Aurelije Hilare (Sl. 9) sasvim odgovara odjeći lika s rapskoga fragmenta. Riječ je o kratkoj tunici i plaštu. Istu odjeću nosi i najpoznatiji salonitanski i dalmatinski Dobri pastir, onaj u središnjoj edikuli na sanduku istoimenoga sarkofaga.⁴⁹ Lik sa slavnoga sarkofaga prikazan je u sličnom stavu kao Dobri pastir na rapskom ulomku. Prikazan je u pokretu, oslonjen na desnu nogu, dok je lijeva noga ispružena naprijed. Na oba navedena salonitanska sarkofaga s motivom Dobrog pastira, uz Pastira su prikazane i dodatne ovce, dijelovi njegova stada. Vrlo vjerojatno su ovce bile isklesane i na rapskom spomeniku, ali zbog male sačuvanosti od njih nije ostao nikakav trag.

Jedan detalj na rapskom fragmentu odstupa, kako je spomenuto, od standardne ikonografije Dobrog pastira na salonitanskim i drugim starokršćanskim spomenicima. Riječ je o položaju ruku. Na fragmentu je vidljiva samo jedna ruka, ali u položaju koji ne odgovara standardnom ikonografskom obrascu. To kao da sugerira neko posebno značenje zbog kojega je klesar promijenio položaj ruku. Ispod vidljive ruke mogao bi

⁴⁸ O tom sarkofagu, njegovim likovnim motivima i natpisu, usp. navode u radovima N. Cambija, primjerice Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *VAHD* 70-71/1968-69, 73-74; *Antika*, Zagreb 2002, 260-261.

⁴⁹ O sarkofagu Dobrog pastira usp. monografiju N. Cambi, *Sarkofag Dobroga pastira iz Salone i njegova grupa*, Split 1994. O ikonografskim inačicama u prikazima pastira usp. N. Cambi, *Attis or Someone else on Funerary Monuments from Dalmatia?*, u: *Akten des VII. Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz 2003, 511-520.

se razabrati uski izduženi detalj, možda štap, koji bi objašnjavao položaj ruke. Ako je na reljefu prikazan i pastirski štap, taj detalj bi bio posebno zanimljiv i upućivao bi na svojevrsnu kombinaciju dva različita ikonografska obrasca na istom spomeniku. Pastir sa štapom i ovcama predstavlja jednu ikonografsku inačicu duboko ukorijenjenu u antičke bukoličke prizore koja ne mora predstavljati Krista kao Dobrog pastira.⁵⁰ Pastir s ovcom na leđima, također okružen svojim stadom ali bez pastirskog štapa, ikonografski je obrazac koji se najčešće tumači kao alegorijski prikaz Krista. Na salonitanskim sarkofazima ova dva ikonografska obrasca uvijek se prikazuju odvojeno, odnosno na jednom spomeniku nalazi se samo jedan od navedenih obrazaca: ili je prikazan šire razumljeni pastoralni motiv ili Dobri pastir s ovcom na ramenima. Iako na rapskom fragmentu nije sačuvana cijela kompozicija, sačuvani detalj sa središnjim likom kompozicije dopušta propitivanje o odnosu rapskog spomenika prema srodnim salonitanskim djelima. Da li je na rapskom ulomku došlo do spajanja dviju koncepcija, što je uzrokovalo i nespretni položaj ovce spuštene s ramena svoga nositelja? Ili dojam izduženog predmeta zavarava te je riječ o neznatnom istaku reljefa, bez posebnog značenja? Tada bi se neobičan položaj ovce mogao tumačiti i nespretnošću klesara koji nije bio sposoban točno isklesati zadani motiv. Možda je klesar slobodno odlučio dodati pastirski štap, pa je stoga položaj ovce morao prilagoditi stavu Pastira. Položaj ruku je svakako posebno dvojbena detalj na rapskom ulomku. Tu dolazi do izražaja nespretnost klesara, koji se može smatrati lokalnim majstorom koji je radio pod utjecajem salonitanskih obrazaca.

U vezi s dijelom rapskog reljefa ispod Pastirove ruke valja reći da dojam izduženog predmeta zavarava. Istak na reljefu, naime, mjestimično se gubi u svom vertikalnom tijeku i nije posebno izražajan. Teško je reći je li to originalni izgled ili je rezultat oštećenja spomenika. U svakom slučaju moguće je drugačije tumačenje od onoga s pastirskim štapom. Vertikalno reljefno isticanje ispod ruke lika može se tumačiti kao prikaz nabora plašta. Pastiri unutar kasnoantičke skulpture nose duge plašteve koji se mogu spuštati gotovo do stopala. Lijepi primjeri mogli bi se naći i na salonitanskim spomenicima. Stoga dio reljefa na rapskom ulomku, koji odgovara položaju donjega dijela plašta, vjerojatno predstavlja rubni nabor plašta. Plašt je u gornjem dijelu reljefa istaknut, ali ne kopča se na desnom ramenu, kao na standardnim salonitanskim prikazima.

Važnost salonitanskih prikaza u interpretaciji rapskog Dobrog pastira proizlazi iz činjenice da su takvi prikazi na našoj obali Jadrana poznati samo u okviru salonitanskih radionica, odnosno svi potječu sa širega područja Salone. Među poznatim spomenicima nalaze se sarkofazi i specifični oblici skulptura sa stražnjim potpornjem.⁵¹ Iz Salone potječu i drugi pastirski motivi – prikazi pastira okruženih stadom. Očito je da se u Saloni prihvatila ikonografija Dobrog pastira i drugih pastirskih motiva, inače poznata u drugim antičkim sredinama izvan Hrvatske. Navedeni motivi imaju, kao što je dobro poznato, svoje izvorište u ranijoj poganskoj umjetnosti i često se ne može sigurno ustanoviti radi li se o poganskom ili kršćanskom prizoru.⁵²

⁵⁰ Načelno je ta ikonografska inačica vrlo širokog značenja i njezino tumačenje ovisi od konteksta u kojem se pojavljuje. U starokršćanskoj umjetnosti ima primjera predstavljanja Krista u liku pastira s ovcama, o čemu nedvosmisleno svjedoči reprezentativni mozaik u mauzoleju Galle Placidije.

⁵¹ Usp. podatke u radovima N. Cambija citiranim u prethodnim bilješkama.

⁵² Problematiku je iscrpno, s ukazivanjem na mišljenja u stranoj literaturi, iznio N. Cambi u citiranim radovima. Ovdje je stoga nije potrebno opširnije tematizirati. Nasuprot svakako posebno razrađenoj interpretaciji T. Klausera iznijetoj u nizu međusobno povezanih radova, u kojoj se autor zalaže za pogansku značenjsku dimenziju prikaza, čini se, da je barem u slučaju salonitanskih prikaza, prihvatljiva interpretacija N. Cambija o njihovom skrivenom kršćanskom značenju. Od radova T. Klausera usp. Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst, JAC 1/1958, 20-51, 3/1960, 112-132, 5/1962, 113-124, 7/1964, 67-76, 8-9/1965-66, 126-170; T. Klausner - F. W. Deichmann, *Frühchristliche Sarkophage in Bild und Wort*, Olten 1966.

U ovom kontekstu važno je zaključivanje o iznenadnoj pojavi pastirskih motiva u Saloni i mogućnosti datiranja kamenih spomenika s tim motivima u kasnije 3. ili rano 4. st., odnosno u vrijeme prijelaza s poganstva na kršćanstvo.⁵³ Iznenadna pojava motiva upravo u vrijeme afirmacije kršćanstva, kao i kršćanski kontekst nalaza najznačajnijih spomenika, govori u prilog kršćanskog značenja pastoralnih motiva na kamenim spomenicima u Dalmaciji. Činjenica da postoje i spomenici koji se mogu datirati u nešto kasnije vrijeme 4. st. kada je gotovo isključena mogućnost poganske interpretacije pastoralnih motiva, također govori u prilog kršćanskog karaktera spomenika s prikazom Dobrog pastira ili pastoralnih scena.⁵⁴ U literaturi se, međutim, konstantno zadržava otvorenost interpretacije pastoralnih motiva, posebno onih iz prijelaznoga doba 3. i 4. st.⁵⁵ Stoga je, posebno kad je riječ o spomenicima bez poznatog konteksta nalaza, potrebno upozoriti na otvorenost interpretacije njihovog religijskog značenja. Ovo svakako vrijedi za analizirani rapski fragment nepoznatog konteksta nalaza. Budući da je sa svojim pastirskim likom ulomak jedinstven nalaz izvan salonitanskog područja, to je upućivalo na nužnost isticanja onoga značenja prikaza koje se vezuje uz salonitanske spomenike. Tako je, uz uvažavanje otvorenosti interpretacije pastirskih motiva, rapski ulomak razumljen kao odraz pojave pastirskih motiva u Saloni na prijelazu 3. u 4. st. i interpretiran kao prikaz Dobrog pastira. Budući da je rapski spomenik s likom Dobrog pastira lokalni rad nastao pod utjecajima salonitanskih radionica, i on se može datirati u rano doba, najvjerojatnije u prvu pol. 4. st.

Na temelju povezanosti sa salonitanskom produkcijom, može se zaključiti i o tipu spomenika kojemu je pripadao rapski ulomak. Gotovo je sigurno riječ o sarkofagu, a sačuvani ulomak mogao je biti dio ukrasnih površina poklopca ili sanduka sarkofaga. Kako je uzidan u suvremenom objektu, ne može se ništa reći o debljini fragmenta i eventualnim drugim detaljima. O mjestu ulomka na sarkofagu govore njegove dimenzije i analizirani motiv. Iako bi se sačuvani fragment po dimenzijama mogao smjestiti u veličinu akroterija, treba navesti da je motiv sigurno zauzimao veću površinu od one sačuvane, o čemu svjedoči manjkavi donji dio prikaza Pastira. Među poznatim salonitanskim primjerima, motiv Dobrog pastira češće se javlja na sanduku nego na akroterijima. Vjerojatno je, stoga, i rapski fragment dio sanduka sarkofaga.

S datacijom u prvu pol. 4. st., ulomak je vjerojatno najstariji sačuvani fragment jednog kršćanskog sarkofaga na otoku Rabu, barem u komparaciji sa spomenicima analiziranim u ovome tekstu. Nekoliko cjelovitije sačuvanih sarkofaga, kao i jedan poklopac, pripadaju kasnijem starokršćanskom vremenu. Što se tiče ranijih, tzv. poganskih sarkofaga, s Raba potječe vrijedan ulomak atičkog sarkofaga, izrađen

⁵³ N. Cambi, *Antika*, 260. U ranijoj antici pojavljuje se u Dalmaciji samo zaseban motiv pastira koji je prikazan bez stada. Takvi pastiri pojavljuju se na arama datiranim u 2. st. Usp. N. Cambi, o.c., 158.

⁵⁴ Djelomično sačuvan lik Pastira s ovcom na ramenima nalazi se na jednom fragmentarnom sarkofagu iz Salone datiranom u kasnije 4. st. Usp. N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije...*, kat. br. 147. Poznati rimski importirani sarkofag iz splitske katedrale s prikazom Pastira s ovcima, datira se u vrijeme „lijepog stila“ koji je obilježio rimske radionice sarkofaga razvijenog starokršćanskog razdoblja i kojemu pripadaju najpoznatiji sarkofazi rimske produkcije. Taj importirani starokršćanski sarkofag dokazuje omiljenost pastirskih motiva u Saloni i tijekom druge pol. 4. st. kada su navedeni motivi nesumnjivo imali kršćansko značenje. O tzv. lijepom stilu u radionicama grada Rima usp. F. Gerke, *Christus in der späantiken Plastik*, Berlin 1941, 35-52.

⁵⁵ Određena suzdržanost u pogledu pridavanja kršćanskog značenja pastoralnim motivima vidljiva je i u novijoj knjizi N. Cambija, *Sarkofazi lokalne produkcije...*, premda je u starijim radovima autor isticao opravdanost kršćanske interpretacije navedenih motiva. U kratkom osvrtu na pastirske scene ne pridaje im se posebno kršćansko značenje, dok je u analizi sarkofaga Dobrog pastira ipak istaknuto mišljenje o njegovom vjerojatno kršćanskom značenju. N. Cambi, o.c., 51, 58-59.

od penteličkog mramora.⁵⁶ U kontekstu proučavanja sepulkralnih spomenika mogao bi biti zanimljiv jedan fragmentarni spomenik, što se čuva u unutaršnjem prostoru samostana benediktinki sv. Andrije.⁵⁷ Spomenik je kao cipus s prikazom Atisa objavio M. Domijan.⁵⁸ Ikonografski elementi kompozicije na sačuvanim ploham spomenika vrlo su zanimljivi i vjerojatno ukazuju na vrijeme početaka kasne antike i prisutnost religijski različitih ideja.

Sl. 10 - Rapska katedrala

Ranokršćanski spomenici iz katedrale

Veći broj spomenika potječe iz nekadašnje rapske katedrale sv. Marije Velike (Sl. 10). S obzirom na značenje te crkve, važno je istaknuti da kameni dijelovi crkvenoga namještaja i arhitektonske plastike značajno doprinose našem poznavanju katedrale u kasnoj antici. Pri tome, oni svjedoče o opremanju crkvenoga prostora tijekom dužeg vremena, od 5. pa do kraja 6. ili početka 7. st.

O eventualnom ranijem kulturnom mjestu na području katedrale mogao bi govoriti natpis iz crkve, u kojem se spominje Majka bogova (Kibela).⁵⁹ Starokršćanski oratoriji i crkve dosta često nastaju na mjestu ranijih poganskih kulturnih mjesta, o kojima najčešće svjedoče natpisi i ostaci skulpture. Možda je takav kontinuitet postojao i u slučaju rapske katedrale.

⁵⁶ N. Cambi, Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu, u: *Rapski zbornik*, Zagreb 1987, 175-176; *idem*, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, 37, 38, 72, T. XXI.

⁵⁷ Na zanimljivost ikonografske kompozicije spomenika iz samostana svetog Andrije upozorio me je prof. N. Cambi.

⁵⁸ M. Domijan, *Rab – grad umjetnosti*, 42.

⁵⁹ Natpis CIL III. 3115, donosi s prijevodom B. Nedved, *Felix Arba, Pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*, Rab 1990, 19.